

CHET EL SAYYOHLARINING AMIR SHOHMUROD SIYOSATIGA MUNOSABATI

Yorbozorov Baxtiyor Rustam o'g'li

*Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti
tarix fakulteti 3 kurs talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy maqolada Mang'itlar sulolasi vakili bo'lgan, aynan uning davridan hukmdorlar "Amir" rutbasi bilan taxtga chiqishni boshlab bergan, xalq orasida "Amiri Ma'sum" ya'ni begunoh amir nomi ila ulug'langan Amir Shohmurodning siyosatiga ba'zi bir chet el sayyohlarining fikri va mulohazalarini ko'rib o'tamiz.*

Kalit so'z: *Amir Shohmurod, Muhammad Doniyolbiy, R.Grausset, S.Beker, Karmana, Qarshi bekliklari, Genri Skrayn, "Buxoroga sayohat", Amiri Ma'sum.*

Bizga ma'lumki, Amir Shohmurod 1785-1800-yillarda hukmronlik qiladi. Bu ilmiy adabiyotlarning ko'pchiligidan Amir Shohmurodning kamtarona turmush tarzi, taqvoli hukmdor bo'lganligi, shuningdek, xalqparvar hamda adolat bilan mamlakatni boshqarganligi to'g'risida ma'lumotlar olamiz. Yuqoridagilar asosan mahalliy tarixnavislar tomonidan yaratilgan asarlar bo'lib, juda qiziq ma'lumotlar beradi. Ammo chet el sayyohlari ham mahalliy tarixchilar yozgan ma'lumotlarni tasdiqlashadimi? Ular rostdan ham Shohmurod adolat bilan mamlakatni boshqargan degan fikrga qo'shiladimi? Ushbu mavzuni yoritishdan asosiy maqsad ham aynan shundan iboratdir. Shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, o'sha davrlarda hukmdor tomonidan mahalliy tarixnavislarga har xil bosimlar o'tkazilgan, shuningdek ular senzura uchragan bo'lishi ham mumkin. Sayyohlarning asarlari esa bundan mustasno. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, bu mavzuga tarixchi sifatida obyektiv yondashish lozim¹.

Amir Shohmurod tomonidan amalga oshirilgan ushbu islohotlar xorij olimlari tomonidan ham e'tirof etilgan². Xususan, ingliz olimi X.Malkolmning ta'kidlashicha, amir Shohmurod davlat va huquq islohotchisi, islom huquqi normalarining g'oyaviy va amaliy kurashchisi hamda davlat boshlig'i sifatida qirq a'lam sudi ishlarida ishtirok etganda taraflarning o'zaro kelishuvi, jabrlanuvchi va ayblanuvchi tomonlarning o'zaro yarashuvining tarafdori edi³. U amirlik xazinasidan jabrlanuvchining foydasiga yetkazilgan zararining yarmini qoplash uchun ayblanuvchining kelajakda ijtimoiy tarbiyalanishi, oilasi, farzandlari qarovsiz qolib ketmasligining oldini olish maqsadida foizsiz mablag' ajratish amaliyotini qo'llagan⁴.

¹ Ziyo Azamat. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000. – B.281.

² Muqimov Z. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi. – Toshkent: Adolat, 2004. – B.207.

³ Malcolms, History of Persia. – R.247.

⁴ Shodiyev. J. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi / – Toshkent: TDYUI nashriyoti, 2010. -17 b

Shular bilan bir qatorda, ingliz olimi Genri Skrayn "Amiri Ma'sum" "Raisi shariat ya'ni diniy senzura qayta tikladi"⁵. Raisi shariat mansabidagi amaldorlar odamlarni qamchi bilan namoz o'qishga majburladilar, zohiriy marosimlarni e'tiborsiz qoldirib, qattiq kaltaklar bilan ibodat qilishga chorladilar. Sharob va tamaki iste'mol qilish qattiq taqiqlandi, o'g'rilar, talonchilar va fohishalar sudsiz jallodga topshirilgan" deb ma'lumot beradi⁶.

O'z navbatida G.Xembli amir Shohmurodning siyosiy-huquqiy faoliyatiga quyidagicha baho beradi: "U Afg'onistonning Durrioni hukmdorlaridan Balxni tortib ololmasada, ammo Eronga qarshi Amudaryoni yildan-yilga muvaffaqiyatli kesib o'tdi. Uning asosiy maqsadi Eron madaniyat markazi sanalmish Marvni egallab olish edi. Shuning uchun ham Buxoro aholisi amir Shohmurodni harbiy zafarlari tufayli shariatning qat'iy talablari kabi hurmat qilardi"⁷.

Tarixchi olim T.Fayziyev ham amir Shohmurodga davlat boshlig'i sifatida quyidagicha ta'rif beradi: "Begunoh amir nomini olgan Shohmurod shariat ishlariga keng yo'l ochgan, vaqflarni tiklagan, masjid va madrasalar ishiga katta e'tibor bergan. U zohidlarga xos haet kechirib, mamlakatda ro'y bergan siyosiy-iqtisodiy vaziyat taqozosiga ko'ra, bir necha jangu-jadallarda bo'ldi. Mang'itlar saltanatida bid'at va nomashru ishlarni tag-tomiridan uzgan birinchi hukmdor bo'lgan"⁸.

Sobiq ittifoq davrida milliy davlatchiligimizni, xususan, adolatli hukmdorlarni hamda ular tomonidan amalga oshirilgan ko'plab ezgu ishlarni o'rganish uchun yetarli tarixiy manbalar mavjud bo'lishiga qaramasdan, ularni o'rganishga deyarli rag'bat ko'rsatilmagan. Shu asosda davlatchilikni rivojlanishiga muayyan darajada o'z hissasini qo'shgan amir Shohmurodga o'xshagan hukmdorlar faoliyati ham bir tomonlama ya'ni faqat salbiy nuqtai nazardan o'rganilgan⁹.

Amir Shohmurod amirlikda moliyaviy, ma'muriy, sud va harbiy sohalarda katta islohotlarni amalga oshirgan. U muhtasib(rais) mansabi va qo'shinda qoziaskar lavozimini joriy etgan. Shuning uchun ham zamondoshlari va kelajak tarixchilari Shohmurodni "Amiri Ma'sum" – " Begunoh amir" va "Umari soniy" – "Ikkinchi Umar", "g'oziy" unvonlari bilan tilga olishadi¹⁰.

Shuningdek, Genri Skraynning "Buxoroga sayohat" kitobining 2-qismida Shohmurodga shunday ta'rif beradi: "Amir Ma'sum o'z xalqi orasida taqvolik va ezgulik obro'sini qoldirdi. Buxoro gullab-yashnadi, Ma'sum faqat yaxshilik bilan band edi. Ibodatlarini ixlos bilan bajardi. U dunyoning barcha rohat va dabdabalaridan voz kechdi, na oltinga na kumushga tegi, na o'zi sarfladi. Ma'sum faqat yahudiylar va kofirlardan jon boshidan soliq joriy etdi"¹¹.

⁵ Shodiyev. J. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi / – Toshkent: TDYUI nashriyoti, 2010. -19 b

⁶ Henry Skrine, "Bukhara travels(The heart of Asia)", London-1899. P 207.

⁷ Malcolm, History of Persia. – P.182.

⁸ Fayziyev T. Mutasavvif hukmdor // Sharqshunoslik. – Toshkent, 1997. - № 8. – B.72.

⁹ Shodiyev. J. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi / – Toshkent: TDYUI nashriyoti, 2010. -20 b

¹⁰ Rajabov Q. Amir Shohmurod yoxud amiri ma'sum// Buxoro mavjlari. – Buxoro, 2006. B.37.

¹¹ Henry Skrine, "Bukhara travels(The heart of Asia)", London-1899. P 206.

Bundan tashqari, Herman Vamberi (832-1913)ning “Buxoro yoxud Muvarounnahr tarixi” kitobida Shohmurod yoshligida otasi tomonidan “Begijon” deb erkalangan, ulgʻaygach Shohmurod, yaʼni shohning orzusi deb atalgan amir Masʼum oʻz asrining riyokor soʻfiylik va soxta diyonatkorlik ruhining timsoli mujassam edi. Uning maxsus sifati soyasida ruh yanada tarqqiy etib, oxirgi nuqtasiga yetdi. U yoshlik davridayoq diniy yigʻinlarga mayl koʻrsatdi. Hatto, tashqi qiyofasini ham oʻzgartirib, darvishlar hirqasini kiydi, baʼzan butun kunini xonaqohlar va masjidlarda oʻtkazib, zikr va samaʼ bilan mashgʻul boʻlib, bunday vaqtlarda hech kim uning rohatini buzishga jurʼat qila olmasdi. Ammo uning aka-ukalari va qavmi-qarindoshlari dunyoviy hukmronlik uchun oʻzaro vahshiyona bir dushmanlikda yashamoqda edilar. Masʼum otasidan qolagan merosdan voz kechib: “Ommaga xayr tarqatuvchilarga beringlar, meros moli bilan qoʻlimni kir qilishni xoxlamayman, bu mollar kimlardan yigʻilgan boʻlsa, shularga qaytarilsin, iloji boricha mukofot tarzida berilsin” dedi¹².

Oʻz navbatida, ayrim manbalarda Shohmurodga nisbatan salbiy fikrlar ham uchrab turadi. Masalan, James Robert Pickettning “Qoʻqonning yuksalishi” asarida qozikalon Nizomiddinning qatl etilishi xususida shunday maʼlumot keltiriladi: “1785- yil oʻzining qattiqqoʻl, taqvodorligi bilan esda qolgan Amir Shohmurod taxtga oʻtirgan kunidayoq qozikalon Nizomiddinning xatti-harakatlarini tahqirladi. Nizomiddin Shahar bosh qozisi Shodr Diya tomonidan mast holda holda chilim bilan bozorni aylanib oʻtgan va nikohdan oldingi soxta bokiralik guvohnomalarini (mahranayi nikahi-bakira) pul evaziga tarqatgan, deb taʼriflangan. Natijada Shohmurod Nizomiddinni mashhur Mir Arab madrasasi hovlisida juda dahshatli tarzda qiynoqqa solib, qatl qildi”¹³ - deb yozilgan. 1785-yili Nizomiddin Husayniy qatl etilgan soʻng, Hodi Xoja bosh qozilik lavozimiga koʻtarilib, Shayxulislom etib tayinlanadi¹⁴. Shu bilan birga Nizomiddinning qatl jarayoni togʻrisida, “Muntaxab at-tavorix” asarida taʼkidlanishicha: “Nizomiddin otdan uloqtirilib, qornini temir qoziq bilan yerga mustahkamlashdi, soʻng uning tomogʻiga oxirgi halokatli zarba berildi”¹⁵- deya, maʼlumot keltirilgan.

Bundan tashqari, Malkolmning “Eron tarixi” asarida Amir Shohmurod “Makkor zohid” deya taʼriflanib, shunday taʼkidlanadi: “Amiri Masʼumning siyosiy nufuzi ortib borgan sari davlat idoralarining har birida shariat ahkomlariga muvofiq ish yuritishda boshladi. Buxoro bunga doim mayl koʻrsatib kelsa-da, biroq soʻnggi xonlarning kuchsiz boshqaruvi paytida buni amalda qoʻllash mumkin boʻlmagan. Bu makkor zohidning oʻzi islom ahkomiga ilgarigi hurmatni qaytarish bilan mashgʻul boʻlgan paytda Abulgʻoziga, aslida zigʻircha hurmati boʻlmagan xonlik obroʻsi bilan huzur qilishga imkon berdi. Bir tomondan oʻzining zohidlik taqvosi, ikkinchi tomondan qatiʼy tadbirlar bilan barcha narsa oʻzining iziga tushgach, maqsadga oʻtdi. U soxta ashtarxoniyning hayot tarzida nuqsonlarni topib, uni faxriy

¹² Herman Vamberi “Buxoro yoxud Muvarounnahr tarixi”, T.; “Capital group”-2019. 157-158-betlar.

¹³ James Robert Pickett. Rise of the Kokand. P.304.

¹⁴ Oʻsha asar. – P.305.

¹⁵ Muhammadhakimxon Toʻra. Muntaxab at-tavorix. – T.;Yangi asr avlodi,2010. 364-b.

istirohatga yuborib, bir miqdor maosh bilan ta'minladi va 1199(1784) yil shabon oyida zohidlik hirqasiga yarashmaydigan amallar bilan taxtga o'tirdi"¹⁶.

Shuningdek, Vamberining ma'lumotiga ko'ra, Movarounnahr chegarasidan tashqarida u ish olib boradigan harb maydoni so'zsiz Eron edu. Aniqrog'i, uning Shimoli -Sharq viloyatlari qadimdan osiylar o'lkasi sifatida da'vo qilib, jazolash va tahribot joyi edi. Amir Ma'sum ham bu yerga yurish uyushtirib, "G'oziy" bo'lmoqchi edi¹⁷. Ammo Turon hujumchilarining bu qadimiy ming yillik yag'mo yo'llari o'sha vaqtda hozirgidek himoyasiz bo'lmagan. Chunki, Marv, Saraxs kabi ayrim mustahkam joylar jasur shiyalar qo'lida bo'lib, ularning askari bu diyonatli o'zbek hujumchilarini to'xtatdilar va ularning sunniy vazifalarini bajarishga, ya'ni Xurosonni yag'mo bilan Buxoroning asir bozoriga "mol" kiritishlariga jiddiy qiyinchilik tug'dirdilar. Shu bois Amir Ma'sumning yoki fors mualliflarining ta'biricha¹⁸, Begijon ming kishilik suvoriydan iborat hozirgi turkman olomonidan farq qilmaydigan talaygina askari bilan yo'l ochib, o'sha to'siqni olib tashlamoqchi bo'ldi¹⁹. Amir Mas'um taxtga o'tirgan yildan boshlab, bir qismi safaviylar savrining boshidan buyon Qajar sulolasining bir shaxobchasining qo'mondonlari afzalliddinlar amrida bo'lgan Marv ustiga yurish qildi(Bu hujum amir Mas'um o'z hukmronligi davrida Eronga qilgan hujumlarining ibtidosi edi)²⁰. Amir Mas'um Marvga hujum qilgan paytda uning dorug'asi bir necha yillardan buyon atrofidagi talonchi o'rdularni qo'rquv ostida Bayramxon ekanligi haqida keltirib o'tgan²¹. Mirzo Sodiqning ta'kidlashicha esa, keyinchalik amir Shohmurod Bayramxonning boshini kesib, Buxoroda dorga osib qo'yishni buyurgan ekan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, o'z davrida ijobiy xarakterlangan va bugungi kun uchun ham ahamiyatga ega bo'lgan amir Shohmurodning boshqaruv faoliyatiga ijobiy baho berish mumkin. U Buxoro amiri bo'lgach, faol tashqi va ichki siyosat olib brogan. Ichki siyosatda u avvalo shariat qoidalari asosida davlatni adolat bilan boshqargan. Buxorodagi turli elatlarni markaziy hokimiyat atrofida jipslashtirishga intilgan. Markaziy hokimiyatga qarshi chiqqan Urgut, Shahrisabz, Hisor, O'ratepa, Xo'jand hokimlarining o'zboshimchaligiga qarshi izchil kurashgan. Vaqf mulklarini tartibga keltirib, masjidlariga yangi imom va muazzinlar, madrasalarga mudarrislar, ziyoratgohlarga shayxlar tayinlagan hamda ular ustidan nazorat o'rnatgan. Soliq tizimi, qozixonalar va qo'shin faoliyati ham shariat asosida qayta tashkil etilgan.

¹⁶ Malkolm " Eron tarixi" (doctor G.V.Bekker tarafidan nemis tiliga tarjima qilinib, 1830-yilda Leypstsigda bosilgan)da Abulg'ozni nomigagina xon edi va uning saroyi o'zining Mulki hisobiga ushlab turilgan edi deydi. Ammo men buni qat'iyon rad etaman, chunki Mirzo Sodiq munshiy amir Masumning taxtga chiqqan yil, oy va kunni ochiq oydin aytadi.

¹⁷ Kofirlar bilan ya'ni xristianlar, yahudiylar va majusiylar bilan urushda g'olib bo'lganlar "G'oziy" hisoblanadi. Shialar ham O'rta Osiyoliklar nazarida shunday hisoblangan. Usmonlilar bunday qoidani qabul qilmaydilar, chunki ular bu forslarni faqatgina, rofiziylar, mulhaq hisoblaydilar.

¹⁸ Anke fon Kyugelgen. Legitimatsiya sredneaziatskoy dinastii mangitov v proizvedeniyax ix istorikov (XVIII– XIX vv.) – Almati.: Dayk-Press, 2004. – P.342.

¹⁹ James Robert Pickett. Rise of the Kokand. P.308.

²⁰ Mirzo Sodiq amir Mas'umning shaxsan o'zi qatnashgan to'rt hujumini bayon qilgan.

²¹ "Ravzat us-safo" asarining bayoniga ko'ra, Buxoro hokimi Marv qal'asida bir miqdor qo'riqchi askar bilan o'z o'g'li bilan Nasriddinni qoldirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ziyo Azamat. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000. – B.281.
2. Muqimov Z. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi. – Toshkent: Adolat, 2004. – B.207..
3. Anke fon Kyugelgen. Legitimatsiya sredneaziatskoy dinastii mangitov v proizvedeniyax ix istorikov (XVIII– XIX vv.) – Almati.: Dayk-Press, 2004. – P.342.
4. James Robert Pickett. Rise of the Kokand. P.308.
5. Herman Vamberi “Buxoro yoxud Muvarounnahr tarixi”, T:, “Capital group”-2019. 171-b.
6. Herman Vamberi “Buxoro yoxud Muvarounnahr tarixi”, T:, “Capital group”-2019. 157-158-betlar.
7. James Robert Pickett. Rise of the Kokand. P.304.
8. Muhammadhakimxon To`ra. Muntaxab at-tavorix. – T,:Yangi asr avlodi,2010. 364-b.